

NEDENSELLİK VE KADER İNANCI ÇERÇEVESİNDE HALDUN TANER'İN “ŞİŞHANE'YE YAĞMUR YAĞIYORDU” HİKÂYESİ

Mehmet Akif Duman*

Öz

Nedensellik sadece sebep sonuç ilişkisi içinde günlük hayatın bir parçası olarak işlevsel değildir. Nedensellik kader inancına farklı açılardan bakmak, hatta inançta farklılıklar demektir. Dine girmek, dinden çıkmak, din değiştirmek demektir. Nedensellik bu kadar mühimdir.

Nedensellik; Sokrates öncesini, Platon'u ve Aristoteles'i de meşgul etmesine yani oldukça köklü bir kavram olmasına rağmen görsel sanatlar ve edebiyat için keşfi modern zamanlara denk gelir. Fakat kader inancı ile mukayese genelde eksik bırakıldığı için netice tam anlamıyla felsefi katmana nüfuz etmez. Teorik izahı *causa formalis* (form-neden), *causa finalis* (amaç-neden), *causa materialis* (madde-neden) ve *causa efficiens* (etken-neden) kapsamında ve Mu'tezile, Kaderiyye, Cebriyye, Eşarî, Maturidi ve Hanife mezhepleri ekseninde yapılacak bir mukayese üstüne kurgulamak ile hem bu eksikliği bir nebze olsun gidermek, hem de tahkiyeli metinler için bir analiz yöntemi geliştirmek mümkündür. Tahkiyeli üslupta şahıs kadrosu tesis edildikten sonra zaman ve mekân unsurları üstünde oynamalar yapmak için gayet sağlam bir zemin hazırlayan “nedensellik” için Haldun Taner'in “Şişhane'ye Yağmur Yapıyordu” hikâyesi gayet başarılı bir misaldir. Teorik izahı bu metne tatbik ile vermek hem mukayeseyi daha anlaşılır kılacak hem de “Mekânsal ortaklık ve zamansal ardışıklık nedenselliğin izahında ciddi anlanmada sağlam bir bakış kazanılmasını sağlar mı?” sorusu cevaplanmış olacaktır.

Anahtar kelimeler: Haldun Taner, nedensellik, Şişhane'ye Yağmur Yağmıyordu, kader

THE STORY “IT WAS RAINING IN ŞİŞHANE” BY HALDUN TANER IN THE CONTEXT OF CAUSALITY AND FATE

Abstract

Causality is not only functional as part of everyday life in the cause-and-effect relationship. Causality means looking at the fate from different perspectives, even differences in belief. It means entering religion, leaving religion, changing religion. That's how important causality is.

Although causality occupies pre-Socrates, Plato and Aristotle and is a fundamental concept, the discovery for the literature and visual arts corresponds to modern times. However, since comparison with belief in fate often remains incomplete, the result does not penetrate the philosophical stratum. It is possible to abolish this deficiency to a certain degree and develop a method of analysis for narrative texts by building the theoretical explanation on a comparison made in scope of *causa formalis*, *causa finalis*, *causa materialis* and *causa efficiens* and on the axis of the sect of Mu'tazila, Qadariyah, Jahmi, Ash'ari, Maturidi and Hanif. After establishing the characters in a narrative style, causality creates a great fundament for adjustments at the elements of time and place. The story “It Was Raining in Şişhane” of Haldun Taner is a good example for this topic. Giving the theoretical explanation applied on this text makes the comparison more understandable and will answer the question: Will spatial similarity and temporal consecution if understood correctly in the explanation of causality grant a stable view?

Keywords: Haldun Taner, causality, It was raining in Şişhâne, fate

“Şişhane'ye Yağmur Yapıyordu” hikâyesinin altında 12 Ocak 1950 tarihi vardır. New York Herald Tribune Gazetesi'nin 1953 yılında İstanbul'da düzenlediği yarışmada birinci olan hikâyeyi muhtevi kitap ise ilk kez 1970 yılında basılır. Dolayısı ile “modern” bir yazar olan Haldun Taner'in metni kurguladığı “nedensellik” zemininin felsefi kısımlarından haberdar olmaması mümkün

* Dr. phil. Öğretim Görevlisi. Turcology at the Department of Slavic, Turkic and Circum-Baltic Studies of Johannes Gutenberg University Mainz- Germany.

değildir. Hikâye (ki yazarın en az hikâyelerindeki kadar başarılı bir tiyatro yazarı olduğunu kabul edersek) sahnelere ayrılmış ve olay örgüsü nerede ise matematiksel bir kesinlikle kurgulanmıştır:

1.Sahne: Burada hikâyenin kahramanı olan yirmi birine yeni basmış (ki bu insanlarda altmış-altmış beşe tekabül eder) Kalender isimli at kısaca tanıtılır. At aynada kendi suretini görmüştür: "[...] hikâyemizin kahramanı olan at, alelâde bir çöpçü beygiri olduğundan, her şeyi yarım misli daha iri gören cinstendi" (Taner 1987, s.9)

2.Sahne: Bu sahne atın "kişnemesi"ne vurgu ile başlar. Bunun iki ihtimali olsa gerektir. Birinci ihtimal atın kendi hayalini gördüğünü sanması (s.10) diğer ihtimal ise aynadaki yansımayı "yabancı ve düşman bir at sanması"dır (s.11). Bu ihtimalin "polis, yolcular, dükkâncılar filan" (s.11) tarafından savunuluyor olması bir hadise olduğunun işaretidir.

"Korkudan, şaşkınlıktan, hayal kırıklığından, şuur altında saklı kalmış herhangi karışık bir refule duygudan, şundan veya bundan, her nedense neden, kişnedi. Acı acı, sinirli sinirli kişnedi. Ve her ürken at gibi, gemi azıya alıp gerisin geri gitmeğe başladı. Sokak zaten yokuştı, yerler de yağmurdan kaygan... Araba o hızla gitti gitti, kaldırırma çıkıp oradaki elektrikçi dükkânının vitrinini şangır şungur yere indirdi [...] Kalender bu şangırtıdan ve hele vitrinden yere düşüp patlayan yüz mumluk bir ampulün gürültüsünden büsbütün ürktü. Ve arabayı dörtmala ileri sürdü." (s.12)

Neticede Kalender bir kazaya sebebiyet vermiştir. Fakat daha mühimi bu kazanın çok farklı yerlerdeki insanların hayatlarını ciddi anlamda etkilemesidir.

3.Sahne: Bu sahnede hikâyenin bir diğer karakteri olan Artin Margusyan'a geçilir. Kazaya karışmasına sebep olan şey Sao Paulo'daki firmanın yıldırım telgraf ile verdiği havadis, fiyatın yüzde yirmi oranında kırıldığını söylemeleridir. Ermenice, Fransızca ve Türkçe karışık konuşan bu tüccar tipi ehliyetini almasına daha birkaç hafta kalmış olmasına rağmen on dakikalık bir sürede eksiltmeye yetişmek kaygısı ile yola çıkar (s.12-13). Hesap kitap düşünürken ani fren yapan tramvaya arkadan çarpar: "İşte tam böyle düşünüyordu ki, iki demirin hamarat hamarat temizlediği direksiyon camının, o en temiz ve buğusuz yerinde, yeşil üzerine beyazla yazılmış kocaman bir 515 rakamı, Foks Jurnal'in sonundaki objektifin büyümesi gibi büyüdü, büyüdü, büyüdü..." (s.14)

4.Sahne: Vatman'ın savunmasına geçilir: "Vatman: 'Ok gibi yola fırladı hayvan' diyordu. 'Hemen el frenine asılıp kazayı önledim. Arkadan geleni ben nerden göreyim. Bre Allah'ın öküzü, ne girersin arabanın dibine.'" (s.14)

5.Sahne: Arkadaki tramvayların dizi olduğu esnada diğer karakter olan Ankara Barosu'nda avukat Süheyl Erbil görülür. Kaymakamlık binasının önünde taksi beklediği sırada oradan geçen bir nikâh alayı ona bekarlığını hatırlatır ve iç çeker: "Otomobiller uzaklaştıktan sonra Süheyl Erbil içini çekti. Bekârlığı, yalnızlığı böyle yağmurlu havalarda daha bir içinden hissederdi." (s.15) Trafik tıkanıklığı sebebi ile taksiye binmesi mümkün olmaz ve devetüyü paltosunun yakasını kaldırıp Şişhane yokuşunu inmeye başlar.

6.Sahne: Artin Margusyan'a geri dönülür, kazadan sonra ayıltılmıştır. Kazanın şokunu bir süre atamaz üstünden (s.16)

7.Sahne: Bu sahnede hikâyenin bir diğer karakteri olan, ki bu da sonra Süheyl Erbil ile rabıtalı kılınacak, "vitrin kırıldığı sırada içerde abajur bakan beyaz trençkotlu kız"a yani Serap'a geçilir (s.17).

Süheyl kaldırımı tıkayan insanların arasından sıyrılıp bankalara doğru yürüdüğü sırada görür onu Serap. Beş yıldır görüşmemişlerdir. Bu aradan geçen zamanda değişmiş, olgunlaşmıştır

Süheyl. Serap "haşın tabiatli bir gangsteri sonunda sevgisi ve şefkati ile yumuşatıp hem kendine, hem topluma kazandıran bir kadın" (s.19) mevzulu filmdeki gibi Süheyl'i kazanmak tasavvurundadır.

8.Sahne: Artin Margusyan iyice ayılır; adrenalinin tesiri ile adeta cezbeye gelir (s.20). Telefon etmek için polise uzun süre dil döker.

9.Sahne: Bu kazanın en bariz hayırlı neticesi Süheyl ve Serap'ın rastlaşması olur:

"Süheyl'le Serap sanki Şişhane'de değıllerdi. Sanki yağmur yağmıyordu. Sanki üç adım ötelinde kümelenmiş insanlar yoktu. Margusyan'ın polislerle becelleşmesini, durmadan çalınan kampana seslerini ve konuşmalarını zaman zaman anlaşılmaz hale sokan sokak gürültülerini, sanki hiç duymuyorlardı." (s.21)

Sesler anlaşmalarını imkânsız kılınca Süheyl muhallebiciye yahut sinemaya gitme teklifinde bulunur. Fakat Serap evvela telefon etmeli, annesine haber vermelidir (s.23).

10.Sahne: Artin telefon etmek için polisi ikna eder. Fakat o sırada Serap konuşmaktadır telefonla. Başka dükkâna gider, telefona cevap gelmez. Saatine bakar, saat şimdi, üçü tam on üç geçmektedir ki eksiltme bitmiş olmalıdır (s.24).

11.Sahne: Sao-Paulo'da kahve işi ile meşgul Lorenzo et Filho firmasının sahibi ihtiyar Lorenzo havanın da tesiri ile müthiş bir omuz ağrısı ile uyanır. İstanbul'dan haber gelmemiştir ki bunun sebebi Artin Margusyan'ın yaptığı kaza yani Kalender'dir. O sırada oğul Pedro Almanya'dan Alois Morgenrot adında birinden aldıkları daha evvel reddedilen teklifi hatırlar (s.25).

12.Sahne: Alois Morgenrot (Tevrat'tan yapılan alıntının bariz bir şekilde ortaya koyduğu üzere) Yahudi asıllıdır; Çekoslovak Yahudisi bir babanın oğludur. Savaş sırasında Hitler'in hişmine uğramamıştır, ama şimdi ciddi anlamda maddi zorluk çekmektedir. Hamburg'da yaşadığı halde daha ziyade Avusturya, Güney Almanya ve Güney Tirol'de kullanılan bir selamlaşma şekli olan "Grüss Gott"ü kullanan ve garip bir şekilde Almanca'dan daha fazla Türkçe konuşan Alois Morgenrot şüphesiz Artin Margusyan'ın yaptığı kaza yani Kalender sayesinde Brezilya'daki işi alır (s.28).

13.Sahne: Hikâyenin kahramanı olan Kalender'e geri dönölür. Şişhane'ye gider iken yine kendini bir aynada görür:

"Ama bugün kendini hamal sırtında giden bir endam aynasında değıl de, belediyenin Şişhane'ye yeni koydurduğu orta malı bir seyrüsefer aynasında gördü. Ancak ne var ki, bu aynadaki hayalini de yine gerçekte olduğundan -yahut bizim gördüğümüzden- yarım misli daha iri olarak gördü." (s.28)

Fakat buna rağmen kişnemez. Buna iki ihtimal verir yazar. Ya evvelki hadisenin kötü neticelerinden dolayı mahcupdur. Ya da:

"[...] o gün sadece yorgundu, canı sikkındı, ne bileyim ben, gece belediye ahırında öbür beygirlerle çıkan bir yer çekişmesinden ötürü uykusuzdu, keyfi yoktu da ondan kişnemeğe, ürkmeğe, iki gün evvelki gibi etrafı gürültüye vermeğe, üşendi. Kısacası, kişnemeyişinin psikolojik olduğu kadar birtakım akla yakın, fizyolojik sebepleri de vardı."

Hikâye atın yoluna devam etmesi ile biter.

Etki-tepki silsilesi biraz daha sıkıştırılırsa olay örgüsü şu şekilde özetlenebilir

• Kalender aynada kendini gördüğu için (neden); elektrikçi dükkânının vitrinini şangır şungur yere iner (sonuç).

- Kalender tramvayın yoluna koştuğu için (neden); tramvay ani fren yapmak zorunda kalır (sonuç).
- Brezilya'daki Lorenzo et Filho firması yüzde yirmi fiyat kırdığı için (neden); Artin Margusyan bu havadisi iletmek için acelece yola çıkar (sonuç).
- Artin Margusyan tramvaya çarptığı için (neden); trafik alt üst olur (sonuç).
- Trafik alt üst olduğu için (neden), Süheyl Erbil taksiye binemez yürümek zorunda kalır; Serap ile karşılaşır (sonuç).
- Serap annesine haber vermek zorunda olduğu için (neden), Artin Margusyan Antranik'i arayamaz ve ihaleyi kaybeder (sonuç).
- Artin Margusyan Antranik'i arayamaz ve ihaleyi kaybettiği için (neden), Alois Morgenrot ihaleyi alır (sonuç).
- Artin Margusyan tramvaya çarptığı için (neden); Süheyl Erbil taksiye binemez yürümek zorunda kalır; Serap ile karşılaşır (sonuç).
- Artin Margusyan tramvaya çarptığı için (neden); Serap annesine haber vermek zorunda olacağı tesadüfü yaşar (sonuç).
- Artin Margusyan tramvaya çarptığı için (neden); Antranik'i arayamaz ve ihaleyi kaybeder (sonuç).
- Brezilya'daki Lorenzo et Filho firması yüzde yirmi fiyat kırdığı için (neden); Serap ve Süheyl karşılaşır (sonuç).

Alternatifleri çoğaltmak mümkün, mesela "Artin Margusyan tramvaya çarptığı için (neden); (Alois Morgenrot'un kızı) Helga'nın taş bebeği olacak (sonuç)" bile denebilir. Fakat esas kırılma noktası atın aynada kendini görmesi değil Lorenzo et Filho firmasının fiyat kırmasıdır. Sonuçta at kazanın ikinci dereceden sebebidir. Buradaki temel soru şu; aynı nedenler aynı sonuçları mı doğurur, yoksa büyük bir belirsizlik içinde neden-sonuç ilişkisi hesaplanamaz sayıdaki alternatif içinde kaybolup gider mi?

Mesela; ya tramvay kaza yapsa idi? O zaman muhtemelen Kalender ölürdü; ama (muhtemelen) Artin Margusyan kazayı göreceği için ihaleyi kaybetmezdi. Alois Morgenrot yine işsiz kalırdı. Ya da tramvay kaza yapsa idi, Artin Margusyan yine de çarpardı. Değişen şey fazladan Kalender'in ölmesi olurdu. Belki bu esnada Serap hassas ruh yapısı sebebi ile ölü bir atı görmeye tahammül edemeyecek ve oradan ayrılacaktı; Süheyl ile karşılaşamayacaktı. O zaman Artin Margusyan telefon etmekte muvaffak olup ihaleyi kaçırmazdı.

Sayırsız alternatif arasında bir matematik aramak "nedensellik"ın ciddi anlamda sorgulanmasının sebebidir.

Teorik izaha gelince: Monokausalitât (yani tekil nedensellik) bir olayın diğerine sebep olmasıdır; bu kapsamda bir hadisenin birçok sonucu olabilir. Mesela yoldaki bir muz kabuğu (neden) sebebi ile Süheyl'in düşüp kafasını yarması (sonuç) mümkündür. Bu bir neden ve bir sonuçtur. Fakat mesela bir bombanın patlaması (neden), bir kişinin ölümüne (sonuç), bir diğerinin yaralanmasına (sonuç), bir arabanın kullanılamaz hale gelmesine (sonuç) ya da bir evin duvarının yıkılmasına (sonuç) aynı anda sebep olabilir. Multikausalitât (çoklu nedensellik) ise birçok nedenin oyuna dahil olduğu nedenseliktir. Mesela Süheyl muz kabuğuna basar (neden) aynı anda da bir karga ona saldırır (neden) ve Süheyl'i birlikte yere düşürürler (sonuç). Daha önemli kavram ise "Kausalkette" yani "nedensellik zinciri"dir. "Şişhane'ye Yağmur Yağıyor"daki

olayların tasvirinde de görüldüğü üzere bir olayın bir diğerine sebep olması ve bunu böylece devam etmesi bir zincir halini alır. Bu olaylar zaman olarak birbirini takip eder ve birbirleri ile bağlantılıdır. Bu silsile için en sık yapılan benzetme "domino taşları"dır. Birinin yıkılması, diğerini yıkar; bu böylece sürer.¹

Bu üçlü taksimi nedenselliğin basit, yüzeysel kısmı olarak nitelendirebiliriz. Nedenselliğin felsefi yapısı çok daha aydınlatıcı olacaktır.

Sokrates öncesi düşünürler daha ziyade bir ilk sebep arayışı içindedirler. Yani bu arayışı günümüzün sebep arayışı ile karıştırmamak gerek. Bu daha ziyade bir arkhe, her şeyi kapsayan bir prensip bulma çabasıdır. Öyle ki bu bulunan ilk sebep ateşi, suyu, havayı; sıcağı, soğuğu dahi izah edebilir olmalıdır. Sebep kavramı (aition yani; aitiōs, aitia, Yunanca: αίτιον, αίτιος, αίτια) evvel emirde ahlaki- hukuki bir anlama sahiptir ve bir suçu yahut sorumluluğu işaret eder. MÖ V. yy sonlarında hipokratik doktorların bu kavramı hastalıklar çerçevesinde kullanması (mesela hastalık semptomları ile hastalığın ayrılması) ile ilk kez nedensellik mantığı sarıh bir sahada kullanılmış olur.

Platon'a göre ise her bir ortaya çıkışın bir sebebi olmalıdır. Dolayısı ile herhangi bir ortaya çıkış için prensibe dayalı bir neden bulmaya yani her şeyi bir sebebe bağlamaya karşı çıkar. Bağlantılar arasında açıklayıcı bir gerekçeye ihtiyaç duyulmayacak olması en basitinden zıtlıkların aynı sebep ile açıklanamayacak olması (ki bunların sonuçları da aynı olmayacaktır) gerekçesi ile çürütülebilir. Nihai nedenler olarak idea'lar kabul edilebilir (Phaidon 96e-101c.) (Horn 2011, 127-143).

Aristoteles için ise açıklayıcı bilgi bir şeyin neden bir şeye ait olduğunu ima eder. Aitiai'nin (sebepler) dört farklı türünü belirler.

- **causa formalis:** (Form-neden) Formun nedenini ihtiva eder. Mesela neden testere ağacı küçük parçalara ayırır? Tabii ki testerenin biçiminden, bıçakların şeklinden dolayı. Yani testerenin işlevsel formu onun özünü oluşturur.
- **causa finalis:** (Amaç-neden) Buna kısaca "kullanım nedeni" diyebiliriz. Yani testere niçin kullanılmıştır sorusuna "yakacak odun elde etmek" diyebiliriz.
- **causa materialis:** (Madde-neden) Bu da şeyin neyden yapıldığını izahı amaçlar. Yani testere neden metalden yapılmıştır? Şüphesiz ağaç kesmekte yeterinde kuvvetli olması, mukavemet etmesi gerektiği için.
- **causa efficiens:** (Etken-neden) Bu da etkinin nedenidir? Yani testerenin neden hareket ettiğini sorarsak cevap birisi tarafından hareket ettirilmesi olacaktır.

Bunlardan sonuncusu yani "causa efficiens" modern zamanlar için daha işlevsel olsa da Aristoteles için "causa finalis" daha ön plandadır. Bu yazının konusu ile alakalı olan taraf ise yazar için causa finalis mühim olmasına rağmen okur için causa efficiens'in daha mühim olmasıdır. Yani Kalender, Elektrikçi, Artin Margusyan, Antranik, Serap, Süheyl Erbil, Lorenzo, Pedro, Alois Morgenrot ve Helga etkileri ve etkilenmiş olmaları ile bize verilir. Ama eylemin "neden" ortaya çıktığı sorusu bunların hepsini birbirine bağladığı için nedenselliğin etken kısmı diğerlerine galebe çalar. Yani Aristoteles için aitia kavramı bugünkü kullanımından çok daha fazla şey ifade

¹ Genel kaynaklar: Titze 1994, s.194 ve 219; Weiss 1942, s.9-11; Grätzel 2008; Röd 1986, s.318-9; Lübbe 1994; Scheibe 2006; Eidam 2007; Fischer 1909; Berg 1920; Mittelstraß 2010, s.176-180; Anscombe 1971, s.63-81; Arndt 1976, s.803-806; Beauchamp 1974; Brand 1976; Bunge 1959; Descartes 1644/2006, s.XXVI-II.

etmektedir. Bu aşamada Aristoteles'in üstünde durduğu *causa materialis* ve *causa formalis* arasındaki fark da izah edilmelidir. Bir heykel düşünelim. Bunun maddesi mermer olur, bronz olur. Bu o maddenin özüdür *causa materialis* için. Devamında *causa formalis* mucibince heykeltıraş figürün formunu belirler. Buna mukabil *causa efficiens* ve *causa finalis* daha fazla şeyin gerçekleşmesi ile alakalıdır. Bunların daha iyi izah edilmesi için de Metafizik'ten (1013a 24 - 1014a 25) misal verilebilir. Baba çocuğunun *causa efficiens*idir. Sağlık sıhhat ise sporun *causa finalis*idir (bkz. Fritz 1984, s.128-9; Weiss 1942; Kullmann 1998, s.232). Süheyl Erbil ve paltosu üzerinden izah etmek gerekirse:

- Süheyl Erbil'in giydiği devetüyü paltonun "deve tüyü"nden olması *causa materialist*ir. Bu maddeden yapılmıştır çünkü avukat efendinin postu değerlidir, üşümemesi gerekir. Süheyl Erbil rahatsız olsa da o gün Serpil Hanım'a rastlamasa kim bilir başına neler gelecektir.

- Bu devetüyünden paltonun mahir bir terzi tarafından avukat efendinin cüssesine uygun biçimde kesilmesi ve dikilmesi de (ki avukat İtalyan kesimi, yakası geniş ve diğer birçok insanın sırtındakinden farklı bir kesim tarif etmiş olsun) *causa formalist*ir.

- Görüldüğü gibi *causa materialis* ve *causa formalis* durağandır. Oysa Serpil Hanım hareket halindedir. Serpil Hanım'ın duraksaması, yolunu değiştirmesi, lamba almaktan vazgeçmesi vs. de (Süheyl'i gördüğü için) *causa efficiens*tir.

- Serpil Hanım'ın duraksamakta, yolunu değiştirmekte ve lamba almaktan vazgeçmekte maksadı Süheyl Erbil ile evlenmek ise, yani bu amaca göre bazı eylemde bulundu ise bu eylemler *causa finalist*ir.

Nedenselliğin teorik olmaktan çıkıp pratik sahaya (tam anlamı ile) konuşlanması Hellenizm iledir. Epikur'a göre maksat insanın idrak edemediği fenomenleri çözüp onu teskin etmek, zihni bakımdan huzura kavuşturmadır. Kıbrıslı Zenon'a (ve tabii olarak Stoa okuluna) göre Aristoteles'ten farklı olmak üzere sadece tesir edici neden önemlidir (Büchli 1987, 64; Ingarden 1974, s.42-3; Pohlenz 1955, 136). Bu tasavvurun modern anlamdaki nedensellik ile örtüşen uzantısı da nedenin uzun süren bir etki zincirine sahip olması ve bunun sürdürülebilir olmasıdır. Bu noktada akla hikâyenin devamında olup biteceklerin de "aynada yansımaları görüp ortalığı birbirine katan at" vakasının uzantısı olacağı gelmektedir. Zira Alois Morgenrot muhtemelen o olay yüzünden iflas edecek, belki de intihar edecektir. Ona âşık olan bir sekreteri var ise mesela, bu olay onu, onun ailesini de etkiler. Yahut da küçük Helga şu hâlde basit bir eğitim görüp sıradan bir okula gidecekken babası Alois Morgenrot'un kahve işini almasına istinaden muhtemelen özel bir okulda okuyacak ve kendisi ile alakalı birçok insanın hayatını değiştirecektir. Bu bakımdan nedenselliği uzayıp giden ve aslında asla bitmeyen bir döngü olarak görmek çok daha mantıklıdır.

Bu düşünsel akışın belki de en farklı zuhur etme şekli olan biten her şeyi "takdir-i İlâhî" diye nitelemektir. Bu nedensellik ile çatışıyor gibi görünse de temel mezheplere yapılacak bir atf-ı nazar mukayese zeminini değiştirecektir (bkz. Duman 2014, ss. 163-92):

Mu'tezile ve Kaderiyye'nin kader konusundaki görüşleri "Kul fiilinin hâlıkıdır. Bu fiillerin Allah'ın yaratması ile ilgisi yoktur" şeklinde özetlenebilir. Allah'ın bu konudaki tasarrufu sadece bildirmekten ibarettir. Emevi cebrîyeciliğine tepki olarak ortaya çıkmıştır Çelebi 2006, s. 391-401; Watt 2001, s.259-261; Uludağ 1999, s.80; Yeprem 1984, s.175; Gölcük 2000, s. 55-56. Şia da Mutezile'ye yakın bir anlayışa sahiptir: Aydın 1998, s.78). Görüşlerini, kişinin işlediklerinden sorumlu tutulacağına vurgulandığı bazı ayetlerle desteklerler. Mesela: İsrâ 17/13-14, Müdessir

74/38, Yunus 10/27, Zümer 39/7, Secde 32/17. Bu aşamada causa finalis ve causa efficiens ön plana çıkar. Yani Artin Margusyan Brezilya'daki Lorenzo et Filho firmasının yüzde yirmi fiyat kırdığını iletmek için hızlı gitmektedir. Amaç ve etken tamamı ile "Artin Margusyan"un tasarrufundadır. Tek mesul odur. Kazanın sebebi de yine "amaç" ve "etki" kapsamında canlılardır yahut nesnelendir; Yaratıcı değildir.

Cebriyye'ye yani Cehm'e göre, insan herhangi bir fiili yapmaya kadir değildir. Kendi kararlarını kendisi veremez. O, istitâat ile vasıflandırılmaz. Fiilerinde mecburdur. Onun ne kudreti, ne iradesi, ne de ihtiyârı vardır. Allah insanda, fiilleri diğer yaratıklarda yarattığı gibi yaratır. Fiiller insana mecâzî olarak nispet edilir. Suyun akması, taşın yuvarlanması gibi. İnsan rüzgârın önündeki yaprak gibidir, teşbihi ile özetlenebilir bu görüş (Abdülhamid 1993, s. 205-208; Gölcük1997, s.124; Kılavuz 2004, s.471; Keskin 1997, s.70; Yeprem 1984, s.198-199). "Sizi de yaptıklarınızı da Allah yaratmıştır." (Saffat 37/96) mealindeki bazı ayetleri görüşlerine destek edinirler (ayrıca bkz. Enfal 8/17, Bakara 2/7, Enam 6/35). Diğer etki türlerinde bariz olmasa da bilhassa causa efficienste belirleyici olur bu mezhep. Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu hikâyesindeki tüm olayları Yaratıcı'ya bağlamak ve bilhassa olası olumsuzlukları "taktir-i İlahî" kalıbına sokup teselli bulmak tamamı ile bu bakışı yansıtır.

Kulun tamamı ile sorumlu olması yahut tamamı ile sorumluluktan uzak olması arasında yani Cebriyye ve Mutezile arasında orta bir yol olarak Eşarî'yi zikretmek yanlış olmaz. Eşarî'ye göre kader, Allah'ın her şeyi vakti gelince ezeli ilmine uygun olarak ve irade ettiği şekilde yaratmasıdır. Bu da Allah'ın kudret sıfatına racidir. Kulun fiili asıl itibariyle Allah'ın kudretiyledir. Fakat fiilin oluşumu kul vasıtasıyla. Her fiilin bir yönü Allah'a diğer yönü de insana dönük olmak üzere iki yönü vardır. Allah'la ilişkili olana yaratma, insanla ilişkili olana ise kesb denir. Allah insanın iradesi dışında olan fiilleri yarattığı gibi, insanın iradesiyle yaptığı kesbini de yaratır. Kesbin gerçekleşmesi için gücün olması gereklidir. Öyleyse Allah insanda bir güç yaratır ve insanlar da bu güç ile kesbeder ve bu kesbden dolayı da sorumludur (Eşarî 1990, s.39; Rıfat 2010, s.63-64). Tüm nedensellik türleri arasındaki bağlantı bu bakışa göre daha sağlam kurgulanabilir. Bilhassa amaç-neden ve etken-neden türlerinde amacı desteklerken etkeni belirler. Yani Kalender'in aynada kendi aksini görmesi (sebeup) boşuna değildir. Korku, şaşkınlık, irkilme vb. canlının tabiatında olan bir duygulardır. Fakat olayın devamını izahtaki zaman ve mekân örtüşmesine taktir-i ilâhîyi katmak, hiçbir şeyin tesadüf olmaması idraki ile de örtüşür.

Bir diğer görüş olan Maturidi'ye göre insan kendisinde bulunan hür irade ile tercihte bulunarak eylemlerini yapmakta, Allah da insanın arzu ve isteği doğrultusunda o eylemi yaratmaktadır. Dolayısı ile yaratma Allah'a, kesb ise insana aittir. İnsan fiillerini yaparken kendisini hürdür ve faildir (bkz: Işık 2011). Bu tavır aslında Kıbrıslı Zenon'un öne çıkardığı tesir edici neden'e odaklanmamıza vesile olur. Serap'ın annesine haber vermek zorunda olması Serap'ın özgür iradesi ile verdiği bir karardır. O yüzden Artin Margusyan, Antranik'i arayamaz ve ihaleyi kaybeder. Bu da Allah'ın taktiridir.

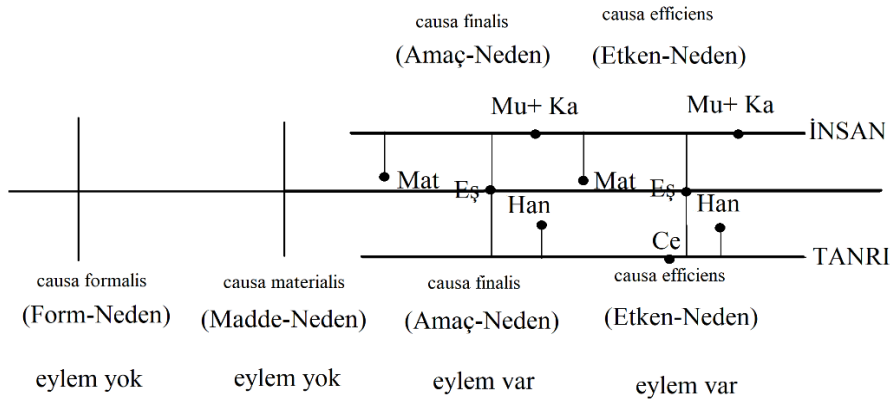
Ehl-i Sünnet'e göre ise eğer davranışlardan Allah sorumlu olsaydı insanın mesul sayılmasının bir anlamı olmazdı. İnsan davranışlarından kendisi sorumludur ve neticede ceza yahut mükafat görür.² Ebû Hanîfe kaderi "meydana gelecek her şeyin ezelde tayin edilmesi"; kazayı ise "tayin edildiği şekliyle zamanı gelince gerçekleşmesi" olarak tanımlamakta ve kadere imanın İslâm'ın

² Mesela: Ra'd 13/11: "[...] Şüphe yok ki bir topluluk, ahlâkını değiştirmedikçe Allah o topluluğu değiştirmez [...]" (Gölpınarlı Meali) <http://www.kuranmeali.com/>

temel esaslarından biri olduğunu dile getirmektedir (el-Fıkhu'l-Ekber, s.59; el-Vasiyye, s.73). Ebû Hanîfe'ye göre Allah eşyayı bir şeyden yaratmadı. Allah, eşyayı oluşundan önce, ezelde biliyordu. O, eşyayı takdir eden ve oluşturdur. Allah'ın dilemesi, ilmi, kazası, takdiri ve Levh-i Mahfûz'daki yazısı olmadan, dünya ve ahirette hiçbir şey vaki olmaz. Ancak onun Levh-i Mahfûz'daki yazısı, hüküm olarak değil, vasıf olarak yazılıdır (Bardakoğlu 1997, s. 1-21; ayrıca bkz. Aytekin 1987, s.16). Yani finalis ve efficiens iç içedir. Eylemin meydana gelme nedeni amacı ifâdır, amaç ise zaten daha önceden belirlenmiştir. Yani Kalender'in büyük bir kazaya sebebiyet vermesi, elektrikçinin maddi ziyana uğraması, Kalender'in tramvay'ın aniden durmasına ve Artin Margusyan'ın çarpmasına sebep olması ve hatta Alois Morgenrot'un kızı Helga'nın istikbalinin kurtulması tesadüf değildir. Bunlar olması gerektiği için olmuşlardır. Sadece hikâyenin etken kısımlarının biraz abartılı olması yani her bir hadisenin kısmen ilgili kişilerin hayatında dönüm noktası olması bu tavrın inandırıcılığını yitirmesine sebep olur.

Aristoteles'in bakış açısını biraz daha irdeleyerek "kader" inancı ve "nedensellik" arasındaki bağı daha anlaşılır kılmak mümkündür. Skolastik'e göre Aristoteles'in nedensellik kategorileri kabul edilir olmakla beraber bu sebepler arasında bir hiyerarşi de öngörülür. Aslında esas mühim olan *causa prima* yani ilk neden'dir. Bu da şüphesiz Tanrı'yı işaret eder. Nedenselliği birlikte meydana gelen güvenilir ve kurallı hadiselerin iki yönlü kovaryansları olarak tanımlayan David Hume (1711- 1776) ise kavramı bambaşka bir boyuta taşır. Daha açıkça ifade etmek gerekirse geçmişte meydana gelen A hadisesi hemen akabinde B hadisesi tarafından takip edilmiş olsun. Bu istikbalde de A'nın B tarafından takip edileceği anlamına gelmez. Doğa kanunlarının köküne dinamit koymak nev'indeki bu bilimsel tavrın hadiselerin alışkanlık olduğu üzere ve mutabakat üzere karşılaşmaları suretinde izahı (hatta ve hatta) dünyanın nesnellikten uzaklaşması anlamına da gelir. Zira dünya insanın şahsî tasavvurunun bir neticesidir; insanın dünyadan edindiklerinin duysal edinimler olması bunların değişken olduğu anlamına da gelir. Dolayısı ile Hume "nedensellik nedir" sualinden ziyade bunun var oluşu ile ilgili (neden ve sonuç arasındaki zorunlu bağı bilgisinin deneyden elde edilemeyeceği esasına dayanan) bir şüpheye yönelir. Bizim "devamlılık" olarak algıladığımız şeyin hakiki bağlantılar üstünde bir kural sürekliliği yahut onayı olmaması bilhassa "şüphencilik"i de oyuna dahil eder (Jung 2003; Feigs 1904; Spiertz 2001; Stegmüller 1983, 511-9).

Bu aşamada insanın konumunu belirlemek adına Aristoteles'in sebepleri içine mezhepleri konuşlandırmak faydalı olacaktır.

Görüldüğü üzere mesela insanı kendi kaderi üstünde tam yetkili gören Mu'tezile ve Kaderiyye her iki nedensellik türü için de "insan" çizgisi üstündedir. İnsanı rüzgârın önünde savrulan bir yapraktan farksız gören Cebriyye ise "Tanrı" çizgisi üstündedir. Diğer mezheplerin nedensellik ile mesafesi de yine "insan ve Tanrı" arasında yapılan seçimlere göre belirlenmiştir. Şüphesiz konu muhteva itibarıyla oldukça derindir ve hemen her başlık ciltlerce izahata ihtiyaç duyar. Fakat bu şekilde genel bir bakış imkânı sağlayan tasnif de analiz için sayısız faydaya sahiptir. Netice itibarıyla şüphecilik ortadaki çizginin "insan" tarafında kalanlarda daha muhkem olacaktır. Yani Süheyl'in evlendikten yıllar sonra Serap ile karşılaşmasına vesile olan olaylar silsilesine lanet etmesi veya evliliği kötü gitmesine rağmen bunu sineye çekmesi hangi nedensellik tavrına karşılık gelir ve hangi mezhebe uygun düşer bu grafik sayesinde tespiti süratli bir şekilde mümkün olacaktır.

Şu hâlde hikâyedeki olaylar "insan" çizgisine yakın bir "amaç-neden" ve "etken-neden" çerçevesinde incelenirse fazlaca tesadüfi bir tablo ortaya çıkar. Mekânsal olarak komşu olan hadiselerin zamansal bir silsileyi takip etmiş olmasının nedensel bir bağlantı veriyor olmaması Hume'un tasavvurunu "metafizik" düzlemde çözümlemeyi de gerekli kılar. Kalender'in aynada kendini görmesi ile başlayan sürecin karmaşık ve bilhassa "insan" etkenli ilerleyişi ile tabiatın sürekliliği içindeki oluşumları ayrı tutmak gereklidir. Dolayısı ile bu bakışın olay akışını izahtaki karşılığı tesadüf olmalıdır; aksi halde Hume nazarında bir sistem olması daha doğrusu silsilenin, devamlılığı garanti altına alan bir matematiğe sahip olması mümkün değildir.

Hume'un aksine Kant (1724-1804) nedenselliği bir gereklilik olarak görür. Eğer her bir hususi nedensellik kuralı tecrübeden kaynaklanıyorsa nedensel düşünme bilginin iç yapısına ait olmalıdır ona göre. Aksi halde dünyayı idrak etmek mümkün olmaz. Kant'a göre nedenselliğin gerekliliğine kanıt olarak zamanın mantıksal ve kronolojik sırayı takip etmesi gösterilebilir. Zamansallık konusunda akla gelen aynı anda oluşun, yargısının zayıf bir tarafı olmadığını da "soba" ve "yastık" misali ile izah eder Kant. Mesela odada (tabii olmayan yani dışarıdaki hava ile bağlantılı olmayan) bir sıcaklık değişimi olsun, bunun sebebi olarak bulunan sobanın odayı ısıtmasındaki "an" dahi bu zamansal devamlılığın bir göstergesidir (Kant 1781, 236-7). Aynı şekilde bir bilyenin (ya da küçük bir küre) kabarık bir yastık üstündeki tesiri yani oluşturduğu küçük çukur da aynı zamansal ardışıklığı takip eder. Duyusal verilerin elde edilmesindeki amaç (kaleydoskoptan bakan küçük bir çocuğun hayret verici renkler arasında dalıp gitmesinin aksine) beceriler kazanmak, tecrübe edinmek temeline dayandığı için objeler dünyası ile iç dünyayı birbirinden ayırmak da gerekir. Yani görünen dünya bizim bakışımızla tahakküm altında gibi görünse de herkesin kendine göre edindikleri, kendine ait olan dünyası ile dış dünyanın gerçeklikleri farklı olabileceği için bazı soyut kavramları kendi içimizde somutlaştırarak temel ediniriz. Mesela Tanrı fikri, yahut özgürlük veya ölümsüz ruh (Weiss 1942, s.105; Titze 1994, s.52-55; Röđ 1986, s.38, 49, 54, 63, 136-7; Lübbe 1994, s.154-5; Scheibe 2006, s.212-3; Eidam 2007; Berg 1920, s.28). Aslında fazla detaya girmeden Kant'ın tasavvurunu "[...] alle Zufälle müsse eine Ursache haben [...]" (B 290) ve "[...] so erkennt man die Zufälligkeit daraus, dass nur als Wirkung einer Ursache existieren kann" (B 291) cümleleri ile de özetlenebilir; yani her bir tesadüf bir şekilde bir sebebe sahiptir. Kant'ın tasavvurundan "zamansal ardışıklık"ı cımbızlayıp hikâyeye tatbik edersek ciddi anlamda faydalı başka bir bakış edinilmiş olur. Zamansal döngü bilhassa Artin Margusyan'ın eksiltmeye yetişmesi üstüne kurulur. Aynı şekilde Süheyl Erbil de zaman takibatı ile mekâna yaklaşır. Yani (her bir karakterin zaman ve mekân tavrına bakıldığında gayet net

görülebileceği üzere) mekânsal ortaklık ve zamansal ardışıklık nedenselliğın izahında ciddi anlamda sağlam bir bakış kazanılmasını sağlar.

Netice itibarıyla nedensellik ve kader inancı arasında, inkâr edilmesi mümkün olmayacak derecede kuvvetli bir bağlantı vardır. Olayları sebep- sonuç silsilesi içerisinde izah etmek mümkün olmakla birlikte bir adım geri çekilmek ile gözler önüne serilen manzara ilk sebep üstüne düşünmeyi de gerekli kılar.

- Artin Margusyan bir tramvaya çarpmıştır.
- Lorenzo et Filho firmasının ihalesini Alois Morgenrot almıştır.
- Alois Morgenrot'un kızı Helga'nın bir taş bebeği olacak ve Helga muhtemelen iyi bir tahsil görecektir.

Bu etkileşimi "causa efficiens" içinde gayet anlaşılır biçimde sıralayabiliriz. Newton'un hareket yasalarının üçüncüsü olan "etki-tepki" yasası ile de örtüşür bu süreç. Fakat ilk katmanda Tanrı'yı işin içine sokmaktan imtina etsek de (Mu'tezile ve Kaderiyye'de olduğu gibi) "causa finalis"te yani amaç sorgulamasında alan genişlediği için "kader" inancı kaçınılmaz olarak devreye girer. Neden böyle bir kaza olmuştur? Neden ihaleyi kaybetmiştir Artin Margusyan? Neden Serap Süheyl Erbil ile karşılaşır? Yani Artin Margusyan'ın bir atın sebep olduğu kaza vesilesi ile Alois Morgenrot'un ve kızı Helga'nın hayatını değiştirmesi tesadüfi sayılsa da "form" ve "madde" üstüne yapılacak bir nedensellik sorgusu mantığı devreye sokar. Bu da Tanrı'yı olaylar karşısında sabit tutmak yerine konumu üstüne düşünmeyi esas alan Maturidi ve Hanefi gibi mezheplerin temel refleksidir. Yani mühim olan Kalender'in kazaya sebebiyet vermesi değildir, bilakis hadiselerin neticeleri ve sonuçların kimlerin kaderini ne şekilde değiştirdiğidir.

KAYNAKÇA

- Abdülhamid, İ. T.D.V İslam Ansiklopedisi, "Cebriyye", C. 7, s.205-208, İstanbul: TDV, 1993.
- Anscombe, G. E. M. Causality and Determination. An Inaugural Lecture, in: E. Sosa (ed.), Causation and Conditionals [s. u.], 63-81. London, 1971.
- Arndt, H.W. K.sprinzip. Hist. Wb. Ph. IV. 803-806, 1976.
- Aydın, Ö. Kur'an Işığında Kader ve Özgürlük. İstanbul: Beyan Yay, 1998.
- Aytekin, A. Fıkh-ı Ekber Risaleleri. İlim Sanat Dergisi. S.16-Kasım/ Aralık. İstanbul, 1987.
- Bardakoğlu, A. T.D.V İslam Ansiklopedisi. "Hanefi Mezhebi". C. 16. s.1-21. İstanbul: TDV, 1997.
- Beauchamp, T. L. (ed). Philosophical Problems of Causation. Encino Calif, 1974.
- Berg, Cover. Das Problem der Kausalität: eine philosophische Abhandlung. L. Simon Nf, 1920.
- Brand, M. (ed). The Nature of Causation, Urbana Ill./Chicago Ill./London (mit Bibliographie, 369-387), 1976.
- Büchli, Jörg. Der Poimandres: ein paganisiertes Evangelium. Tübingen: J.C.B. Mohr, 1987.
- Bunge, M. Causality. The Place of the Causal Principle in Modern Science, Cambridge Mass. 1959. (Causality and Modern Science başlığı ile, New York 1979) (Almanca. K. Geschichte und Probleme, Tübingen 1987).
- Descartes, Rene. Die Prinzipien der Philosophie: Lateinisch-Deutsch, çev. Christian Wohlers. Hamburg: Felix Meiner, 1644/2006.

Duman, Mehmet Akif. Şans Tanrıçası Fortuna'nın Tekerleğı ile "Kader" İnancının Bir unsuru Olarak "Çark-ı Felek" Metaforu Arasındaki Münasebet. Özne. 21. Kitap. Felsefi Bir Sorun Olarak İnanma. s.163-192, 2014.

____. Von der Rhetorik zum belâgat, vom mecâz zur Metapher (Die Suche nach einer terminologischen Äquivalenz zum Begriff Der Metapher im Türkischen durch Vergleich von Rhetorik und belâgat). Berlin: Logos Verlag, 2018.

Eidam, Heinz. Kausalität aus Freiheit: Kant und der Deutsche Idealismus. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2007.

Eşarî, H.A. Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l- Musallîn, (Tahkik: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit). Beyrut, 1990.

Feigs, Anton. Die Begriffe der Existenz. Substanz und Kausalität bei Hume. Domel, 1904.

Fischer, Julius. Die Kausalität als Wegweiser durch die Philosophie zu einer praktischen Weltanschauung. G. Braunsche, 1909.

Fritz, Kurt v. Beiträge zu Aristoteles, Berlin/ New York: de Gruyter, 1984.

Gölcük, Ş. Bâkılânî ve İnsan Fiileri, Ankara: T.D.V, 1997.

____. Kelam Tarihi, İstanbul: Kitap Dünyası yay, 2000.

Grätzel, Stephan. Grundlagen der praktischen Philosophie: Raum - Zeit - Kausalität, London: Turnshare, 2008.

Horn, Christoph. Kritik der bisherigen Naturforschung und die Ideentheorie (95a-102a); in Platons Phaidon. yay. Jörg Müller. Berlin: Akademie Verlag s.127-143, 2011.

Ingarden, Roman. Über die kausale Struktur der realen Welt. Tübingen: Max Niemeyer, 1974.

Işık, H. Maturidi'ye Göre Kaza ve Kader (Basılmamış Doktora Tezi). Erciyes Üniv/ SBE. Kayseri, 2011.

Jung, Barbara. Kausalität bei Hume und Kant: die Herstellung und Erfahrung zweckmäßiger Objekte, 2003.

Kant, Immanuel. Kritik der reinen Vernunft. B 248. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1781/ 1974.

Keskin, H. İslam Düşüncesinde Kader ve Kaza. İstanbul: Beyan yay, 1997.

Kılavuz, S. Ana Hatlarıyla İslâm Akâidi ve Kelâm'a Giriş. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Kullmann, Wolfgang. Aristoteles und die moderne Wissenschaft, Stuttgart: Franz Steiner, 1998.

Lübbe, Weyma (yay). Kausalität und Zurechnung: über Verantwortung in komplexen kulturellen Prozessen. Berlin/ New York: de Gruyter, 1994.

Mittelstraß, Jürgen. Enzyklopädie Philosophie und Wissenschaftstheorie: Bd. 4: Ins-Loc, Band 4. Stuttgart: Metzler, 2010.

Pohlenz, Max. Griechische Freiheit: Wesen und Werden eines Lebens-ideals. Quelle & Meyer, 1955.

Rıfat, A. İlahi Sıfatlar Bağlamında Kader Meselesi. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Yüzüncü Yıl Üniv./SBE. Van, 2010.

Röd, Wolfgang. Dialektische Philosophie der Neuzeit. München: C.H.Beck, 1986.

Scheibe, Erhard. Die Philosophie der Physiker. München: C.H.Beck, 2006.

Spiertz, Ruth. Eine skeptische Überwindung des Zweifels?: Humes Kritik an Rationalismus und Skeptizismus. Würzburg: Königshausen& Neumann, 2001.

Stegmüller, Wolfgang (yay). Erklärung- Begründung Kausalität. C.I. Kısım D. Berlin: Springer, 1983.

Taner, Haldun. Şişhane'ye Yağmur Yağıyordu / Ayışığında "Çalışkur". Bütün Hikayeleri 2. İstanbul: Bilgi, 1987.

Titze, Hans. Kausalität in Physik und Philosophie. Schäuble Verlag, 1994.

Uludağ, S. Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi- Şerhu'l- Akâid. İstanbul, 1999.

Watt, M. İslam Nedir?, Elif Rıza (çev). İstanbul: Birleşik yay, 1993.

____. İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri, (çev.) Ethem Ruhi Fığlalı. İstanbul, 2001.

Weiss, Helene. Kausalität und Zufall in der Philosophie des Aristoteles, Verlag Haus zum Falken, 1942.

Yeprem, S. İrade Hürriyeti ve İmam Maturidi, İstanbul: Marmara Üniv. İlahiyat Fakültesi Vakfi Yay, 1984.